

(۱۲)
گزشتہ سے پیوستہ

تاریخِ طببری کے مآخذ

نوشتہ :- ڈاکٹر جواد علی، عراق اکادمی، بغداد

ترجمہ :- جناب نثار احمد فاروقی، دہلی کالج، دہلی

فارس اور روم کی تاریخ | الطبری نے فارس اور روم کی تاریخ سے متعلق جو ابواب لکھے ہیں ان میں راویوں کے نام نہیں آتے۔ چنانچہ ان حصوں میں ہم وہ جملے نہیں پائیں گے جو رسل و انبیاء کی تاریخ کے ذیل میں بار بار ہر خبر و روایت کے شروع میں دہرائے جاتے تھے، مثلاً: حَدَّثَنَا فُلَانٌ قَالَ حَدَّثَنَا فُلَانٌ عَنْ فُلَانٍ... قَالَ: "یا" حَدَّثَنِي فُلَانٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا... قَالَ: أَخْبَرَنِي... قَالَ: "ان کے بدلے اکثر جگہ اس نے مجہول صیغہ استعمال کئے ہیں اور اس راوی کا نام نہیں لیا جس سے یہ خبر پہنچی ہے، نہ وہ مآخذ بتا رہے ہیں۔ اس سے اس نے خود حاصل کی ہے۔ اس جدید طریقے سے الطبری نے اپنے مآخذ تک ہماری رسا میں دشواریاں پیدا کر دی ہیں۔

ہم تاریخ الامم و الملوک میں تاریخ ایران کی وہ تفصیلات پاتے ہیں جو کسی دوسرے تاریخ میں نہیں ملتیں، خواہ وہ الطبری کے زمانے میں لکھی گئی ہو، یا اس کے بعد۔ یہ باعتبار مواد ان مصادر میں بسے ہے۔ جس پر تاریخِ عجم کی تحقیق کرنے والے آج بھروسہ کرتے ہیں۔ لیکن اس کا یہ مطلب نہیں ہے کہ اس نے وہ سب کچھ جمع کر دیا ہے، اہل ایران نے محفوظ کر رکھا تھا یا جسے تاریخ ایران کو عربی زبان میں منتقل کرنے والوں نقل کیا تھا۔ کیوں کہ ہمیں دوسری کتابوں میں جو تاریخ ایران یا تاریخ عرب و عجم بحث کرتی ہیں، ایسا مواد بھی مل جاتا ہے جو الطبری کی تاریخ سے غیب

ہے۔

الطبری کے نزدیک فارس کی تاریخ کا آغاز شہریت کی ابتدا سے ہوتا ہے، یعنی تاریخ آدم سے۔ اور اُن کا آدم کیو مرتب ہے جیسا کہ اکثر علمائے فارس نے لکھا ہے۔ اسی لئے الطبری نے اسے جا بجا لفظ "آدم" سے یاد کیا ہے اور کہتا ہے کہ بعض کے نزدیک

۵۲ حمزہ ۱۲-۱۳ ۵۳ الطبری ۱۱/۲ ۵۴ الطبری ۵۶/۲

۵۵ کیو مرث (حمزہ ۱۲) " سارے ایرانی اس کی اولاد ہیں۔ یہ گمان کیا جاتا ہے کہ تناسل کی ابتدا ایک ہی شخص سے جسے کیو مرث گل شاہ (یعنی دھرتی کا راجا) کہتے ہیں۔ یہ چالیس سال تک

یہ ”ابوالفرس“ (ایرانیوں کا باوا آدم) ہے۔ اور ہوشنگ ایرانیوں کا پہلا بادشاہ ہے۔
یہ آدم کے زمانہ میں موجود تھا یا ان سے دو سو سال کے بعد ہوا ہے۔
الطبری ان لوگوں کے نام نہیں بتاتا جن سے اس نے کیو مرث، ہوشنگ اور ان کے
بعد آنے والے پیشدادی بادشاہوں کے اخبار حاصل کئے ہیں۔ مگر اس نے ان ابواب میں
کچھ ایسے اشارے کئے ہیں جن سے اندازہ ہوتا ہے کہ اس نے ایسے لوگوں سے اور انکی تالیفات
سے فائدہ اٹھایا ہے جو تاریخ ایران پر خصوصی نظر رکھتے تھے۔ مثلاً وہ یوں لکھتا ہے: ”فَأَمَّا
الْفَرَسُ فَانْتَهَمَ قَالُوا ...“ (اور ایرانی یہ کہتے ہیں ... اچھے اس طرح کچھ اقوال اور تعلیقات
ابن الکلبی کے بھی لئے ہیں، مگر یہ تپہ نہیں کہ الطبری کو یہ کہاں سے ملے۔ یعنی اس نے
ابن الکلبی کی کتابوں سے اخذ کئے، یا اپنے شیوخ کی زبان سے سنے۔ میرا خیال یہ ہے
کہ اس نے کتب و مولفات سے اخذ کئے ہیں، ورنہ ان اخبار کی تدوین کرنے والے راویوں
کے ناموں کی طرف اشارہ کرنے میں الطبری کو کیا مانع ہو سکتا تھا؟ جب کہ وہ اخبارِ رسل و
انبیاء کے ذیل میں، اور دوسرے مواقع پر بھی، ہیں ان لوگوں کے نام بتا دیتا ہے جنہوں
نے ابن الکلبی کے اخبار کی روایت کی یا جن روات نے اس سے اخذ کر کے سلسلہ روایت
کو ابن ہشام تک یا صاحب خبر تک یا کسی چشم دید گواہ تک متصل کیا۔
الطبری وغیرہ نے پیشدادی، کیانی اور اشکانی بادشاہوں کی تاریخ میں جو کچھ لکھا
ہے اس کا بڑا حصہ دیومالا اور لوک کہانیوں پر مشتمل ہے جو ہمیں یونانی دیومالا اور ان قصوں
کی یاد دلاتا ہے جو یونانیوں نے اپنے بادشاہوں کے بارے میں روایت کئے ہیں۔ اس کا
بہت ہی تھوڑا حصہ تاریخی ہے جو ساسانیوں کے عہد میں جمع کیا گیا۔ مگر ساسانی دور کی
تاریخ کا حال پھر غنیمت ہے۔ کیوں کہ اس میں تاریخی عنصر موجود ہے اور یہ بھی ساسانیوں کے

۱۔ الطبری ۱/۴، ۲۔ حمزہ ۱۲/۳، ۳۔ الطبری ۱/۴۶ - ۴۷، ۴۔ الطبری ۱/۸۶، ۵۔ الطبری ۱/۸۶

زمنے میں لکھا گیا ہے۔ پھر اہل حیرہ نے جو کچھ مدون کر کے محفوظ کر دیا تھا۔ یا جوراویوں اور اخباریوں نے عرب و ایران کے تعلقات کے سلسلہ میں حفظ کر رکھا تھا، وہ بھی اس میں جوڑ دیا گیا ہے۔

ابن الکلبی ابن الکلبی، یعنی ابوالمنذر ہشام بن محمد بن السائب الکلبی رستوفی ۲۷۰ھ یا ۲۷۱ھ ان لوگوں میں نمایاں حیثیت رکھتا ہے، جو عربوں کی تاریخ ماقبل اسلام اور علم الانساب میں دل چسپی رکھتے تھے۔ یہ حیرہ، عراق اور یمن کی تاریخ کا بھی قابل اعتبار ماخذ ہے۔ اخبار کا ذوق اسے اپنے باپ سے ورثے میں ملا تھا۔ چنانچہ یہ خود بھی بڑے اخباریوں میں شمار ہوتا ہے اور اس موضوع پر اس کی کئی تالیفات ہیں اس کی تصانیف ڈیڑھ سو سے زیادہ بتائی جاتی ہیں بعض نے ایک سو چوالیس بیان کی ہیں۔ محدثوں نے اسے ”کذب“ اور ”ضعف“ سے متهم کیا ہے، اور اکثر نے اس کی روایت کو ترک کر دیا ہے۔ یہ بھی کہا جاتا ہے کہ محدثوں نے حدیث رسول اور تفسیر قرآن میں اس کی روایت قبول کرنا مناسب نہیں سمجھا ہے۔ مگر خبر و انساب میں وہ بھی اس کے علم کا اعتراف کرتے ہیں اور ان دونوں موضوعات میں اس کی مہارت کے قائل ہیں۔

نولہ کی کا خیال ہے کہ ابن الکلبی پر جو اتہام لگا یا جاتا ہے وہ علی الاطلاق صحیح نہیں ہے۔ وہ کہتا ہے کہ اس کی روایات کا بڑا حصہ درست ہے اور اس نے وہ راہ اختیار کی ”علم“ سے قریب ہے یعنی وہ اصلی دستاویزات اور غلطیات پر ٹھٹھا تھا۔ لیکن میں ابن الکلبی کے حفظ کی وسعت اور تاریخ ماقبل اسلام کے اخبار میں اس شغف کو اچھی طرح جانتے ہوئے ہی اس میں ”ضعف“ پاتا ہوں، یعنی وہ ہر قدیم خبر کے بارے میں خواہ مخواہ اپنے علم و درایت

۱۵ ابن سعد ۲۴۹/۶ - الارشاد ۲۵۰/۷ و بعد تاریخ بغداد ۲۵۰/۱۲ - تہذیب ۲۶۶/۹ طبقات

غیاظ ۳۱۲/۱ لسان المیزان ۱۹۴/۶ لسان الغرہ ۱۲۰/۱۲ و بعد: لسان المیزان ۱۹۴/۶

نولہ کی ۷۷۷ x (حوالہ ماسبق) ۷۷

کا مظاہرہ کرتا ہے۔ چنانچہ تاریخ طبری میں اور دوسری کتابوں میں ایسی روایات اس کی طرف منسوب ہوئی ہیں کہ اگر واقعی وہ اُسی نے بیان کی ہیں تو اس کی کمزور انتقادی بصیرت کا ثبوت ہیں اور بتاتی ہیں کہ وہ معقول و منقول میں یا صحیح اور فاسد میں امتیاز نہیں کرتا تھا خاص طور سے اخبارِ اہل اور اسرائیلیات میں یہی حال ہے۔ وہ ان اہل کتاب سے اقوال اخذ کرنے میں بھی مبالغہ کرتا ہے جو فی الواقع نہ اہل علم تھے نہ اہل فہم چنانچہ ہم بہت سی ایسی باتیں دیکھتے ہیں جو اس نے توراۃ سے منسوب کی ہیں، مگر وہ اس میں نہیں ہیں، توراۃ تو کیا تا تلمود یا تلمیڈاں سے بھی غیر حاضر ہیں، اور ان میں ایسی آمیزش ہے کہ اہل کتاب کے کسی فرد سے ان روایات کا صادر ہونا مشکل ہی معلوم ہوتا ہے۔ ایسی ہی باتوں سے بعض امور میں وہ ہمارے نزدیک ثقہ نہیں رہتا اور اس کی روایتوں کی صحت میں شک ہو جاتا ہے بلکہ ہمیں سوچنے پر مجبور کر دیتا ہے کہ وہ کبھی اخبار گھڑ بھی لیتا تھا تا کہ وہ دنیا بھر کے بارے میں ہر قدیم خبر سے اپنی واقفیت جتا سکے۔

تاریخ طبری کی بہت سی روایات جو ایران سے — خصوصاً اہل یمن سے — عربوں کے تعلقات کے بارے میں ہیں، ابن الکلبی کی طرف راجع ہوتی ہیں۔ چونکہ اس کی اکثر تصانیف ضائع ہو گئیں یا اب تک دستیاب نہیں ہوئی ہیں اس لئے الطبری نے ابن الکلبی سے جو کچھ نقل کیا ہے اس کے اصل متن سے رجوع کرنا بہت دشوار ہے۔ بس صرف یہ ممکن ہے کہ اس کی بعض کتابوں کے ناموں سے یہ اندازہ کر لیا جائے کہ ان سے الطبری نے کیا لیا ہوگا۔ مثلاً ضحاک کا بیان لیجئے جو ابن الکلبی سے پہنچنے والی روایات میں بیوراسپ یا ازد ہاق کے نام سے یاد کیا گیا ہے اور الطبری یہ نہیں بتاتا کہ اسے یہ روایات کہاں سے ملیں۔ یہ ہشام کی تالیفات میں سے ایک کتاب سے ماخوذ ہو سکتا ہے جو کتابوں کے کمر

لے الطبری ۱۸۹ و ۱۹۰ و ۱۹۱ و ۱۹۲ و ۱۹۳ و ۱۹۴ و ۱۹۵ و ۱۹۶ و ۱۹۷ و ۱۹۸ و ۱۹۹ و ۲۰۰ و ۲۰۱ و ۲۰۲ و ۲۰۳ و ۲۰۴ و ۲۰۵ و ۲۰۶ و ۲۰۷ و ۲۰۸ و ۲۰۹ و ۲۱۰ و ۲۱۱ و ۲۱۲ و ۲۱۳ و ۲۱۴ و ۲۱۵ و ۲۱۶ و ۲۱۷ و ۲۱۸ و ۲۱۹ و ۲۲۰ و ۲۲۱ و ۲۲۲ و ۲۲۳ و ۲۲۴ و ۲۲۵ و ۲۲۶ و ۲۲۷ و ۲۲۸ و ۲۲۹ و ۲۳۰ و ۲۳۱ و ۲۳۲ و ۲۳۳ و ۲۳۴ و ۲۳۵ و ۲۳۶ و ۲۳۷ و ۲۳۸ و ۲۳۹ و ۲۴۰ و ۲۴۱ و ۲۴۲ و ۲۴۳ و ۲۴۴ و ۲۴۵ و ۲۴۶ و ۲۴۷ و ۲۴۸ و ۲۴۹ و ۲۵۰ و ۲۵۱ و ۲۵۲ و ۲۵۳ و ۲۵۴ و ۲۵۵ و ۲۵۶ و ۲۵۷ و ۲۵۸ و ۲۵۹ و ۲۶۰ و ۲۶۱ و ۲۶۲ و ۲۶۳ و ۲۶۴ و ۲۶۵ و ۲۶۶ و ۲۶۷ و ۲۶۸ و ۲۶۹ و ۲۷۰ و ۲۷۱ و ۲۷۲ و ۲۷۳ و ۲۷۴ و ۲۷۵ و ۲۷۶ و ۲۷۷ و ۲۷۸ و ۲۷۹ و ۲۸۰ و ۲۸۱ و ۲۸۲ و ۲۸۳ و ۲۸۴ و ۲۸۵ و ۲۸۶ و ۲۸۷ و ۲۸۸ و ۲۸۹ و ۲۹۰ و ۲۹۱ و ۲۹۲ و ۲۹۳ و ۲۹۴ و ۲۹۵ و ۲۹۶ و ۲۹۷ و ۲۹۸ و ۲۹۹ و ۳۰۰ و ۳۰۱ و ۳۰۲ و ۳۰۳ و ۳۰۴ و ۳۰۵ و ۳۰۶ و ۳۰۷ و ۳۰۸ و ۳۰۹ و ۳۱۰ و ۳۱۱ و ۳۱۲ و ۳۱۳ و ۳۱۴ و ۳۱۵ و ۳۱۶ و ۳۱۷ و ۳۱۸ و ۳۱۹ و ۳۲۰ و ۳۲۱ و ۳۲۲ و ۳۲۳ و ۳۲۴ و ۳۲۵ و ۳۲۶ و ۳۲۷ و ۳۲۸ و ۳۲۹ و ۳۳۰ و ۳۳۱ و ۳۳۲ و ۳۳۳ و ۳۳۴ و ۳۳۵ و ۳۳۶ و ۳۳۷ و ۳۳۸ و ۳۳۹ و ۳۴۰ و ۳۴۱ و ۳۴۲ و ۳۴۳ و ۳۴۴ و ۳۴۵ و ۳۴۶ و ۳۴۷ و ۳۴۸ و ۳۴۹ و ۳۵۰ و ۳۵۱ و ۳۵۲ و ۳۵۳ و ۳۵۴ و ۳۵۵ و ۳۵۶ و ۳۵۷ و ۳۵۸ و ۳۵۹ و ۳۶۰ و ۳۶۱ و ۳۶۲ و ۳۶۳ و ۳۶۴ و ۳۶۵ و ۳۶۶ و ۳۶۷ و ۳۶۸ و ۳۶۹ و ۳۷۰ و ۳۷۱ و ۳۷۲ و ۳۷۳ و ۳۷۴ و ۳۷۵ و ۳۷۶ و ۳۷۷ و ۳۷۸ و ۳۷۹ و ۳۸۰ و ۳۸۱ و ۳۸۲ و ۳۸۳ و ۳۸۴ و ۳۸۵ و ۳۸۶ و ۳۸۷ و ۳۸۸ و ۳۸۹ و ۳۹۰ و ۳۹۱ و ۳۹۲ و ۳۹۳ و ۳۹۴ و ۳۹۵ و ۳۹۶ و ۳۹۷ و ۳۹۸ و ۳۹۹ و ۴۰۰ و ۴۰۱ و ۴۰۲ و ۴۰۳ و ۴۰۴ و ۴۰۵ و ۴۰۶ و ۴۰۷ و ۴۰۸ و ۴۰۹ و ۴۱۰ و ۴۱۱ و ۴۱۲ و ۴۱۳ و ۴۱۴ و ۴۱۵ و ۴۱۶ و ۴۱۷ و ۴۱۸ و ۴۱۹ و ۴۲۰ و ۴۲۱ و ۴۲۲ و ۴۲۳ و ۴۲۴ و ۴۲۵ و ۴۲۶ و ۴۲۷ و ۴۲۸ و ۴۲۹ و ۴۳۰ و ۴۳۱ و ۴۳۲ و ۴۳۳ و ۴۳۴ و ۴۳۵ و ۴۳۶ و ۴۳۷ و ۴۳۸ و ۴۳۹ و ۴۴۰ و ۴۴۱ و ۴۴۲ و ۴۴۳ و ۴۴۴ و ۴۴۵ و ۴۴۶ و ۴۴۷ و ۴۴۸ و ۴۴۹ و ۴۵۰ و ۴۵۱ و ۴۵۲ و ۴۵۳ و ۴۵۴ و ۴۵۵ و ۴۵۶ و ۴۵۷ و ۴۵۸ و ۴۵۹ و ۴۶۰ و ۴۶۱ و ۴۶۲ و ۴۶۳ و ۴۶۴ و ۴۶۵ و ۴۶۶ و ۴۶۷ و ۴۶۸ و ۴۶۹ و ۴۷۰ و ۴۷۱ و ۴۷۲ و ۴۷۳ و ۴۷۴ و ۴۷۵ و ۴۷۶ و ۴۷۷ و ۴۷۸ و ۴۷۹ و ۴۸۰ و ۴۸۱ و ۴۸۲ و ۴۸۳ و ۴۸۴ و ۴۸۵ و ۴۸۶ و ۴۸۷ و ۴۸۸ و ۴۸۹ و ۴۹۰ و ۴۹۱ و ۴۹۲ و ۴۹۳ و ۴۹۴ و ۴۹۵ و ۴۹۶ و ۴۹۷ و ۴۹۸ و ۴۹۹ و ۵۰۰ و ۵۰۱ و ۵۰۲ و ۵۰۳ و ۵۰۴ و ۵۰۵ و ۵۰۶ و ۵۰۷ و ۵۰۸ و ۵۰۹ و ۵۱۰ و ۵۱۱ و ۵۱۲ و ۵۱۳ و ۵۱۴ و ۵۱۵ و ۵۱۶ و ۵۱۷ و ۵۱۸ و ۵۱۹ و ۵۲۰ و ۵۲۱ و ۵۲۲ و ۵۲۳ و ۵۲۴ و ۵۲۵ و ۵۲۶ و ۵۲۷ و ۵۲۸ و ۵۲۹ و ۵۳۰ و ۵۳۱ و ۵۳۲ و ۵۳۳ و ۵۳۴ و ۵۳۵ و ۵۳۶ و ۵۳۷ و ۵۳۸ و ۵۳۹ و ۵۴۰ و ۵۴۱ و ۵۴۲ و ۵۴۳ و ۵۴۴ و ۵۴۵ و ۵۴۶ و ۵۴۷ و ۵۴۸ و ۵۴۹ و ۵۵۰ و ۵۵۱ و ۵۵۲ و ۵۵۳ و ۵۵۴ و ۵۵۵ و ۵۵۶ و ۵۵۷ و ۵۵۸ و ۵۵۹ و ۵۶۰ و ۵۶۱ و ۵۶۲ و ۵۶۳ و ۵۶۴ و ۵۶۵ و ۵۶۶ و ۵۶۷ و ۵۶۸ و ۵۶۹ و ۵۷۰ و ۵۷۱ و ۵۷۲ و ۵۷۳ و ۵۷۴ و ۵۷۵ و ۵۷۶ و ۵۷۷ و ۵۷۸ و ۵۷۹ و ۵۸۰ و ۵۸۱ و ۵۸۲ و ۵۸۳ و ۵۸۴ و ۵۸۵ و ۵۸۶ و ۵۸۷ و ۵۸۸ و ۵۸۹ و ۵۹۰ و ۵۹۱ و ۵۹۲ و ۵۹۳ و ۵۹۴ و ۵۹۵ و ۵۹۶ و ۵۹۷ و ۵۹۸ و ۵۹۹ و ۶۰۰ و ۶۰۱ و ۶۰۲ و ۶۰۳ و ۶۰۴ و ۶۰۵ و ۶۰۶ و ۶۰۷ و ۶۰۸ و ۶۰۹ و ۶۱۰ و ۶۱۱ و ۶۱۲ و ۶۱۳ و ۶۱۴ و ۶۱۵ و ۶۱۶ و ۶۱۷ و ۶۱۸ و ۶۱۹ و ۶۲۰ و ۶۲۱ و ۶۲۲ و ۶۲۳ و ۶۲۴ و ۶۲۵ و ۶۲۶ و ۶۲۷ و ۶۲۸ و ۶۲۹ و ۶۳۰ و ۶۳۱ و ۶۳۲ و ۶۳۳ و ۶۳۴ و ۶۳۵ و ۶۳۶ و ۶۳۷ و ۶۳۸ و ۶۳۹ و ۶۴۰ و ۶۴۱ و ۶۴۲ و ۶۴۳ و ۶۴۴ و ۶۴۵ و ۶۴۶ و ۶۴۷ و ۶۴۸ و ۶۴۹ و ۶۵۰ و ۶۵۱ و ۶۵۲ و ۶۵۳ و ۶۵۴ و ۶۵۵ و ۶۵۶ و ۶۵۷ و ۶۵۸ و ۶۵۹ و ۶۶۰ و ۶۶۱ و ۶۶۲ و ۶۶۳ و ۶۶۴ و ۶۶۵ و ۶۶۶ و ۶۶۷ و ۶۶۸ و ۶۶۹ و ۶۷۰ و ۶۷۱ و ۶۷۲ و ۶۷۳ و ۶۷۴ و ۶۷۵ و ۶۷۶ و ۶۷۷ و ۶۷۸ و ۶۷۹ و ۶۸۰ و ۶۸۱ و ۶۸۲ و ۶۸۳ و ۶۸۴ و ۶۸۵ و ۶۸۶ و ۶۸۷ و ۶۸۸ و ۶۸۹ و ۶۹۰ و ۶۹۱ و ۶۹۲ و ۶۹۳ و ۶۹۴ و ۶۹۵ و ۶۹۶ و ۶۹۷ و ۶۹۸ و ۶۹۹ و ۷۰۰ و ۷۰۱ و ۷۰۲ و ۷۰۳ و ۷۰۴ و ۷۰۵ و ۷۰۶ و ۷۰۷ و ۷۰۸ و ۷۰۹ و ۷۱۰ و ۷۱۱ و ۷۱۲ و ۷۱۳ و ۷۱۴ و ۷۱۵ و ۷۱۶ و ۷۱۷ و ۷۱۸ و ۷۱۹ و ۷۲۰ و ۷۲۱ و ۷۲۲ و ۷۲۳ و ۷۲۴ و ۷۲۵ و ۷۲۶ و ۷۲۷ و ۷۲۸ و ۷۲۹ و ۷۳۰ و ۷۳۱ و ۷۳۲ و ۷۳۳ و ۷۳۴ و ۷۳۵ و ۷۳۶ و ۷۳۷ و ۷۳۸ و ۷۳۹ و ۷۴۰ و ۷۴۱ و ۷۴۲ و ۷۴۳ و ۷۴۴ و ۷۴۵ و ۷۴۶ و ۷۴۷ و ۷۴۸ و ۷۴۹ و ۷۵۰ و ۷۵۱ و ۷۵۲ و ۷۵۳ و ۷۵۴ و ۷۵۵ و ۷۵۶ و ۷۵۷ و ۷۵۸ و ۷۵۹ و ۷۶۰ و ۷۶۱ و ۷۶۲ و ۷۶۳ و ۷۶۴ و ۷۶۵ و ۷۶۶ و ۷۶۷ و ۷۶۸ و ۷۶۹ و ۷۷۰ و ۷۷۱ و ۷۷۲ و ۷۷۳ و ۷۷۴ و ۷۷۵ و ۷۷۶ و ۷۷۷ و ۷۷۸ و ۷۷۹ و ۷۸۰ و ۷۸۱ و ۷۸۲ و ۷۸۳ و ۷۸۴ و ۷۸۵ و ۷۸۶ و ۷۸۷ و ۷۸۸ و ۷۸۹ و ۷۹۰ و ۷۹۱ و ۷۹۲ و ۷۹۳ و ۷۹۴ و ۷۹۵ و ۷۹۶ و ۷۹۷ و ۷۹۸ و ۷۹۹ و ۸۰۰ و ۸۰۱ و ۸۰۲ و ۸۰۳ و ۸۰۴ و ۸۰۵ و ۸۰۶ و ۸۰۷ و ۸۰۸ و ۸۰۹ و ۸۱۰ و ۸۱۱ و ۸۱۲ و ۸۱۳ و ۸۱۴ و ۸۱۵ و ۸۱۶ و ۸۱۷ و ۸۱۸ و ۸۱۹ و ۸۲۰ و ۸۲۱ و ۸۲۲ و ۸۲۳ و ۸۲۴ و ۸۲۵ و ۸۲۶ و ۸۲۷ و ۸۲۸ و ۸۲۹ و ۸۳۰ و ۸۳۱ و ۸۳۲ و ۸۳۳ و ۸۳۴ و ۸۳۵ و ۸۳۶ و ۸۳۷ و ۸۳۸ و ۸۳۹ و ۸۴۰ و ۸۴۱ و ۸۴۲ و ۸۴۳ و ۸۴۴ و ۸۴۵ و ۸۴۶ و ۸۴۷ و ۸۴۸ و ۸۴۹ و ۸۵۰ و ۸۵۱ و ۸۵۲ و ۸۵۳ و ۸۵۴ و ۸۵۵ و ۸۵۶ و ۸۵۷ و ۸۵۸ و ۸۵۹ و ۸۶۰ و ۸۶۱ و ۸۶۲ و ۸۶۳ و ۸۶۴ و ۸۶۵ و ۸۶۶ و ۸۶۷ و ۸۶۸ و ۸۶۹ و ۸۷۰ و ۸۷۱ و ۸۷۲ و ۸۷۳ و ۸۷۴ و ۸۷۵ و ۸۷۶ و ۸۷۷ و ۸۷۸ و ۸۷۹ و ۸۸۰ و ۸۸۱ و ۸۸۲ و ۸۸۳ و ۸۸۴ و ۸۸۵ و ۸۸۶ و ۸۸۷ و ۸۸۸ و ۸۸۹ و ۸۹۰ و ۸۹۱ و ۸۹۲ و ۸۹۳ و ۸۹۴ و ۸۹۵ و ۸۹۶ و ۸۹۷ و ۸۹۸ و ۸۹۹ و ۹۰۰ و ۹۰۱ و ۹۰۲ و ۹۰۳ و ۹۰۴ و ۹۰۵ و ۹۰۶ و ۹۰۷ و ۹۰۸ و ۹۰۹ و ۹۱۰ و ۹۱۱ و ۹۱۲ و ۹۱۳ و ۹۱۴ و ۹۱۵ و ۹۱۶ و ۹۱۷ و ۹۱۸ و ۹۱۹ و ۹۲۰ و ۹۲۱ و ۹۲۲ و ۹۲۳ و ۹۲۴ و ۹۲۵ و ۹۲۶ و ۹۲۷ و ۹۲۸ و ۹۲۹ و ۹۳۰ و ۹۳۱ و ۹۳۲ و ۹۳۳ و ۹۳۴ و ۹۳۵ و ۹۳۶ و ۹۳۷ و ۹۳۸ و ۹۳۹ و ۹۴۰ و ۹۴۱ و ۹۴۲ و ۹۴۳ و ۹۴۴ و ۹۴۵ و ۹۴۶ و ۹۴۷ و ۹۴۸ و ۹۴۹ و ۹۵۰ و ۹۵۱ و ۹۵۲ و ۹۵۳ و ۹۵۴ و ۹۵۵ و ۹۵۶ و ۹۵۷ و ۹۵۸ و ۹۵۹ و ۹۶۰ و ۹۶۱ و ۹۶۲ و ۹۶۳ و ۹۶۴ و ۹۶۵ و ۹۶۶ و ۹۶۷ و ۹۶۸ و ۹۶۹ و ۹۷۰ و ۹۷۱ و ۹۷۲ و ۹۷۳ و ۹۷۴ و ۹۷۵ و ۹۷۶ و ۹۷۷ و ۹۷۸ و ۹۷۹ و ۹۸۰ و ۹۸۱ و ۹۸۲ و ۹۸۳ و ۹۸۴ و ۹۸۵ و ۹۸۶ و ۹۸۷ و ۹۸۸ و ۹۸۹ و ۹۹۰ و ۹۹۱ و ۹۹۲ و ۹۹۳ و ۹۹۴ و ۹۹۵ و ۹۹۶ و ۹۹۷ و ۹۹۸ و ۹۹۹ و ۱۰۰۰

قبرستان میں دفن ہوگی اور ہم تک نہیں پہنچی ہے جس کا نام ”خبر الضحاک“ ہے۔ اور بظاہر یہ ان کتابوں سے ماخوذ ہے جو پہلوی زبان سے عربی میں منتقل ہوئی تھیں۔ یا ان ایرانی روادے سے، جو اہل فارس کی تاریخ کے حفظ و روایت میں مشغول رہتے تھے۔ ان میں سے کچھ لوگ کوفہ میں بھی موجود تھے مگر جو کچھ یمن اور عرب سے متعلق ہے یا یمن میں ضحاک کے وجود کے بارے میں ہے وہ حنفی فارسی الاصل نہیں ہو سکتا بلکہ یقیناً عربی ماخذ سے لیا گیا ہوگا۔ یہ روایات ابن الکلبی نے یا کسی اور نے گھڑی ہوگی ہو سکتا ہے کہ ”ابنائے فارس“ نے گھڑی ہوں جو یمن میں رہ گئے تھے اور عرب و ایران کی تاریخوں میں ربط پیدا کرتے تھے۔

الطبری نے ملوک الطوائف کے بارے میں جو روایتیں ابن الکلبی والی نقل کی ہیں عین ممکن ہے کہ یہ بھی ایک اور کتاب سے ہوں جو ہم تک نہیں پہنچی ہے۔ اور جس کا ذکر ابن الندیم کی الفہرست میں آتا ہے۔ اس کا نام ”کتاب ملوک الطوائف“ ہے۔ الطبری نے ابن الکلبی کی روایات میں اضافہ بھی کیا ہے۔ یہ بظاہر ایسی کتابوں سے معلوم ہوتا ہے جو پہلوی زبان سے عربی میں منتقل کی گئی تھیں۔ یا کسی ایسی کتاب سے ہوگا جو فارس کے بادشاہوں کے حالات سے بحث کرتی ہو۔

ابن الکلبی کی ایک اور کتاب بھی ہے۔ جو ساسانی دور کے ایران کی تاریخ سے متعلق ہے اس کا نام ہے: ”اخذ کسری رہن العرب“ اسی طرح ایک کتاب الہین و امر سیف“ بھی

۵ الفہرست ۱۴۱/۱۴۲ میں ”خبر الضحاک“ لکھا ہوا ہے جو بظاہر کتاب کا تصرف ہے۔ رک: صنم تحقیق احمد زکی پاشا / ۷۳

۶ ابنائے فارس سے وہ لوگ مراد ہیں جو یمن کو حبشیوں کے اقتدار سے آزاد کرانے آئے
۷ ENC.Y.I.P.72 نولہ کی (حوالہ ماسبق) / ۲۲۰ الفہرست ۱۴۱/۱۴۲ الفہرست نیز
۸ صنم / ۷۴ الفہرست ۱۴۱/۱۴۲ ”کتاب الہین و امر سیف بن ذی یزن“ الاصل نام / ۷۲

ہے۔ ان کے علاوہ یمن کے تیج بادشاہوں پر، حیرہ کے حکمرانوں پر یا اوائل کے موضوع پر^۳ بھی اس کی کتابوں کا پتہ چلتا ہے جن میں ابن الکلبی نے عجب نہیں کہ تاریخ فارس کا بھر مذکور کیا ہو۔

انطربی نے یمن میں یہودیت اور بخران میں عیسائیت کے بارے میں یا حبشہ اور یمن کی لڑائی اور اپنے وطن سے حبشیوں کا اخراج کرنے کے لئے سیف بن ذی یزن کی جدوجہد متعلق جو کچھ لکھا ہے، یہ سب ابن الکلبی کی روایات ہیں، ان میں محمد بن اسحق کی روایتوں کا اضافہ کر دیا گیا ہے۔ یہ طبری نے "کتاب الیمین و امر سیف بن ذی یزن" سے اور ابن اسحق کی تالیف سے اخذ کی ہیں۔ اور ابن اسحق کی روایات، جیسا کہ ہم آگے چل کر دیکھیں گے، محمد بن کعب القرظی و ہب بن منبہ اور بخران کے کچھ لوگوں سے متصل ہوتی ہیں۔ کندہ اور ایران کے روایات پر کچھ لکھا ہے، یا وہ حوادث جو قباذ کے زمانے میں عربوں کے درمیان پیش آئے، وہ ہم ابن الکلبی کی ایک اور تالیف "کتاب ملوک کندہ" سے لئے گئے ہیں۔ انطربی نے قباذ اور الحارث بن عمرو بن حجر بن عدی الکندی سے متعلق روایات کو ابن الکلبی سے منسوب کیا ہے۔ اس نے تاریخ ایران کے معاملہ میں اپنی عادت کے مطابق — اس شخص کا نام نہیں ہے جس نے ہشام کا قول اسے پہنچایا ہے جس کتاب یا کتابوں سے وہ نقل کرتا ہے ان کا نام چھوڑ جا روش کو دیکھتے ہوئے، اور اس طرح کے مبہم جملوں کی روشنی میں، مثلاً، "و ذکر اهل العلم یا " و زعم جماعة من علماء العجم... " یا " و حدثت عن هشام بن محمد قال... " وغیرہ جن سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ یہ واقعات اس نے کتابوں سے نقل کئے ہیں، اگر

۱۔ کتاب ملوک الیمین من التباہ۔ الفہرست / ۱۴۱، الاضنام / ۷۱، ۷۲ کتاب امثال جم
الفہرست / ۱۴۱، الاضنام / ۷۲، ۷۳ الفہرست / ۱۴۱۔ الاضنام / ۷۲، ۷۳ الفہرست / ۲ / ۹۲
۷۴ الفہرست / ۲ / ۸۹، ۹۰ الاضنام / ۷۱

کہیں کہ الطبری نے مذکورہ خبر بھی اس کتاب سے اخذ کی ہوگی تو یہ کچھ غلط نہیں ہے۔
اسحق بن الحصاص اور شائد میرا یہ کہنا بھی غلط نہ ہوگا کہ الطبری نے ابن الکلبی کی ایک اور
 تالیف ”کتاب عدی بن زید العبادی“ سے بھی اخذ کیا ہے۔ جس کی تدوین میں اس نے
 اسحق بن الحصاص سے سنی ہوئی روایات پر، یا جو کچھ اس نے اپنے باپ محمد سے اخذ کیا
 تھا، اس پر بھروسہ کیا ہے۔

اسحق بن الحصاص یا اسحق بن عماد جو ابن الحصاص کے نام سے معروف ہے اور
 جس کی کنیت ابو یعقوب ہے۔ یہ یمن کے موالی میں سے تھا اور عیسیٰ بن موسیٰ کی حکومت
 کے آغاز میں اس کا مصاحب تھا۔ چنانچہ لوگ عیسیٰ کے گھریں اس کے سامنے اشعار
 پڑھا کرتے تھے۔ اس کے سامنے کبار علماء کی ایک جماعت نے جن میں ابن الکلبی اور
 الکسانی جیسے لوگ تھے، درس لیا۔ ابن الکلبی نے عدی بن زید کے اخبار اپنے شیخ
 ابن الحصاص سے بالمشافہ حاصل کئے تھے۔ اسی طرح اس نے حماد کی کتاب سے نقل کیا ہے
 یہ المنصور کے آخری زمانے میں مرا۔

ابن المقفع عبد اللہ بن المقفع نے بھی، جس کا اصلی نام روز بہ بن داؤد ہے تاریخ
 در ادب کے موضوع پر متعدد کتابیں فارسی سے عربی میں منتقل کیں جن میں ”کتاب خداینامہ
 فی السیر“ ”خداینامک“ اور ”کتاب آئین نامہ فی الامر“، کتاب مزدک کے،

۱۴۱/۲ طبری ۱۴۶/۲ الارشاد ۲۳۲/۲-۲۳۳/۲ ی ۱۴۶/۲ خداینامہ
 دانیامہ، خدینامہ فی السیر۔ الفہرست ۱۴۲/ ”خداینامہ وہی کتاب ہے جو فارسی سے عربی میں منتقل
 دینکے بعد تاریخ ملوک الفرس“ کے نام سے موسوم ہوئی (جز ۵/۱۵)۔ خدای نامہ جدید فارسی میں
 خداینامک و خدینامک پہلوی میں اس کا نام ہے ENCY. VOL VI P. 180 الفہرست ۱۴۲/۲
 الفہرست نیز سراج الملوک للطروشی ۱۱۸ طبع بولاق ۱۲۸۹ھ

کتاب التاج فی سیرۃ النوشیرواں^۱، کلیہ و دمنہ اور بعض دوسری کتابیں شامل ہیں۔ اسی طرح ابن المقفع نے ان کتابوں کا ترجمہ کر کے ان مورخوں کے لئے جو فارسی زبان سے نااہل تھے ایران کی قدیم تاریخ سے واقف ہونے کی راہ کھول دی ابن النذیم لکھتا ہے کہ ”ابن المقفع فارسی سے عربی میں تراجم کرنے والوں میں سے تھا اور وہ دونوں زبانوں کے محاورے سے واقف تھا۔ لیکن اس کی فصاحت اور پہلوی زبان سے واقفیت میرے نزدیک گہرے تحقیقاتی مطالعے کی محتاج ہے۔ یعنی ان اصل کتابوں کا جو پہلوی میں تھیں ان تراجم سے مقابلہ کرنا ضروری ہے جو ابن المقفع نے تیار کئے ہیں تاکہ اس موازنہ کے بعد ان پر علمی نقطہ نظر سے حکم لگایا جاسکے۔ اس معاملہ میں شہرت کا لحاظ کرنا یا ان لوگوں کے اقوال کو قبول کر لینا کافی نہیں ہے جن کی رائے گہرے علم و درایت سے عموماً خالی ہوتی ہے۔ اب وہ اصل کتابیں ضائع ہو چکی ہیں جیسے کہ ابن المقفع کے تراجم بھی ضائع ہو گئے، اور ان کے صرف کچھ کڑے اور اقتباسات ہی ادبی کتابوں میں محفوظ رہ گئے ہیں، اس لئے کسی ادیب یا مورخ کے لئے یہ حکم لگانا دشوار ہے کہ ابن المقفع پہلوی زبان سے خوب اچھی طرح واقف تھا، اس کا محاورہ فصیح تھا، اور وہ ترجمے کی نزاکتوں سے خوب عہدہ برآ ہوا ہے۔ اگرچہ ہم اس میں شک نہیں کرتے کہ وہ اپنے زمانے کی فارسی خوب سمجھتا ہوگا، لیکن جیسا کہ سب جانتے ہیں زبان کی فہم اور فصاحت دو مختلف چیزیں ہوا کرتی ہیں۔

ابن المقفع کو لوگوں میں بڑی شہرت حاصل ہوئی، جو کچھ وہ لکھتا تھا یا اس کے نام سے لکھا ہوا سامنے آتا تھا لوگ اس کا مطالعہ بڑے ذوق و شوق سے کرتے تھے۔ المسعودی کہتا ہے: ”اکثر لوگوں کی عادت ہوتی ہے کہ اگلے زمانے کے لوگوں کی تعریف میں مبالغہ

۱ الفہرست / ۱۷۲ نیز بروکلیمان، ضمیمہ ۲۳۵ / ۱ الفہرست / ۱۷۲۔ اس کی دوسری کتابوں کے نام بروکلیمان ضمیمہ ۲۳۴ / ۱ - ۲۳۵ میں ملیں گے الفہرست / ۱۷۲

کہتے ہیں اور متقدمین کی کتابوں کو زیادہ وقعت دیتے ہیں، اسی طرح ماضی کی تعریف کرتے ہیں اور حال کی برائی کی جاتی ہے، چاہے عہد جدید کے لوگوں کی کتابوں میں کتنی ہی روشنی حقیقتیں اور مفید علوم موجود ہوں۔ ابو عثمان عمرو بن بحر الجاحظ کہتا ہے کہ بڑی پر معنی اور سلیقہ سے لکھی ہوئی کتابیں جو اس کے اپنے نام سے ہوتی تھیں ان پر کوئی کان بھی نہ دھرتا تھا نہ ان کی طرف.... رغبت کا ہاتھ بڑھتا تھا اور اگر گھٹیا درجے کی غیر مفید کتابیں جو عبداللہ بن المقفع یا سہل بن ہارون یا ایسے ہی کسی مشہور مصنف کے نام سے لکھ کر شائع کر دیتا تھا تو ان کتابوں کو پر لگ جاتے تھے، ہر شخص نقل کرنے میں عجلت کرتا تھا۔ اور اس کا بظاہر کوئی سبب متقدمین سے منسوب ہونے کے سوائے نہیں ہوتا تھا۔ لے

ایسا معلوم ہوتا ہے کہ متعدد لوگوں نے کتاب خدا ینامہ کا عربی میں ترجمہ کیا۔ یہ فارسی میں خدینامک یا خدایتنامک کے نام سے مشہور تھی۔ مگر ان میں ابن المقفع کا ترجمہ خاص طور سے مشہور ہوا اور اس سے اکثر مورخوں نے رجوع کیا۔ مگر اس کتاب کی شہرت اور ایران کے اپنی تاریخ کو محفوظ کرنے کے ذوق کے باوجود یہ اصل متن ضائع ہو گیا اور ان کے ترجمے بھی عنقا ہو گئے۔ ان میں ابن المقفع کا ترجمہ بھی تھا اور دوسروں کے تراجم بھی۔ یہ واقعی عجیب و غریب معاملہ ہے۔ انطربری نے ابن المقفع کے ترجمے سے اقتباسات دیے ہیں مگر اس کا نام نہیں لیا اور صرف ایک ہی جگہ اس کا ذکر کیا ہے، ایک ایسے مقام پر جس کا ایران کی تاریخ یا اس ترجمے سے کوئی براہ راست واسطہ نہیں ہے۔

(باقی)

لے التنبیہ والاشراف / ۷۶ - ۷۷

لے CHRISTENSEN (ARTHUR) L'IRAN SOUS LES SASSANIDES COPEN -

HAGUE 1936 P.54 BROCKELMANN: 1,5, 151, SUPPL. 1, 8. 235

۵ فہرست تاریخ الطبری (دی غولے) ۵۶۷

۵۳